

Bod Péter Ákos

Természet, gazdaság, technika és a társadalom – reflexiók Bognár Bulcsu elemzésére

Absztrakt: A globális felmelegedés nyilvánvaló tényeivel és a világjárványt hozó koronavírus-járvánnyal a 2020-as év választóvonal lehetne a gazdaság és a természet kapcsolatáról való gondolkodásban. A gazdaságelmélet fő irányzatai közé azonban a természeti fenntarthatóság szempontjai fokozatosan kerültek be. A digitális fejlődés számos lehetőséget nyújt a környezetet kevésbé megterhelő eljárások számára. Ám mind a piaci versenytől, mind az innovációtól várható pozitív hatások nagymértékben függenek a jogi, intézményi keretektől, a politikai viszonyoktól. A szerző áttekinti a zöldmozgalmak kialakulásának magyarországi előzményeit, kommentálja a környezetvédelem ügyének és az állam, társadalom viszonyának néhány kritikus vonatkozását, különös tekintettel az európai félperiféria viszonyaira. Érinti a mai deglobalizációs folyamatokból, a gazdasági nacionalizmusból fakadó kockázatokat.

Kulcsszavak: gazdaságelmélet, digitalizáció, teremtő rombolás, magyar politikai viszonyok, pályafüggőség, globalizáció és deglobalizáció, gazdasági nacionalizmus

Új szakasz kezdődött...

A feljegyzett történelem legenyhébb telével és egy globális járványt hozó tavasszal a hátunk mögött 2020-ban az sem maradhat közömbös az emberiség természeti környezetének, létünk biológiai viszonyainak kilátásai iránt, akitől máskülönben távol állnak az ilyen ügyek. Pedig a természeti vonatkozásnak a közgazdasági és társadalompolitikai analízis számára eddig is fontosnak kellett (volna) lennie, a koronavírus azonban elemi erővel világított rá olyan témákra, amelyek addig másodlagosnak számítottak politikában, gazdaságban, közügyekben. A mindennapi életünket, társadalmi kapcsolatainkat, gazdaságot megrázó hatása miatt a járványügy a szakrovatokból az emberiség mindennapos életébe került át.

A jelen elemzés írásának pillanatában roppant kockázatos annak előrejelzése, hogy a járvány nyomán milyen lesz a társadalmak állapota, a gazdasági rend akárcsak éves időtávon belül. Mégis megkerülhetetlen elemzési feladatot ad a járvány, amely ugyanakkor nem szorítja háttérbe a klíma problematikáját sem. Ezek egymástól sok vonatkozásban eltérnek, ám mindkettő olyan, amelyik drámaian kihat az ember életére, a társadalom működésére és ezen belül az anyagi, gazdasági folyamatokra, nemzetközi viszonyokra, gondolkodásunkra.¹ Mindkettő korábban járulékos vonatkozásnak számított a politikai döntéshozatalban, a közvélemény előtt az olyan esszenciális ügyekhez képest, mint a hidegháború idején a nukleáris háború fenyegetése, majd az 1970-es években az olajárrobbanást követő munkanélküliség és infláció, az újabb globalizációs hullám nyomán a pénzügyi instabilitás és a jövedelmi egyenlőtlenségek megnövekedése a fejlett világban. Hasonló kardinális ügy lett a politikai rendszerek hirtelen változása, miként a volt szovjet térségben, az arab világban és kevésbé radikális formában sok más helyen is; ezek mellett a többi nagy ügy nem kapott akkora figyelmet.

A fontossági sorrendek átrendeződése mindig folyamatszerűen történik, ami általában csak önkényesen és leginkább történelmi távlatból visszanezve szakaszolható. 2020 azonban mehökkentő egyidejűséggel választóvonalat húzott, mégpedig nem egyetlen régióban vagy kontinensen, hanem valóban világméretben. A globális termelési láncokban 2020 tavaszán szakadások következtek be, a spirituálisnak nyilvánított határok közül több valódi korlátja lett árunak, embernek. A motorizált, nagyvárosi életmód hetek alatt megváltozott, mindenhol korlátok közé szorult az addig megszokott gazdasági tevékenység, társadalmi aktivitás.

Mivel a redukált életmódot kiváltó járvány természetét bizonytalanságok övezik, az átmeneti időszak hosszát, mintává szilárdulását illetően is csak találgatnak az elemzők. Az viszont látható, hogy a társadalom nem a megelőző korszakba lépett vissza a koronavírus-járvány nyomán, hanem kényszerűségből új működési formát vett fel. Mindez – korábbi krízisektől eltérően – világ szinten szinkron módon következett be. A példanélküli gyors és globális jellegű életvitel-változás nagyrészt annak a távközlési forradalomnak tudható be, amely más innovációs hullámokhoz képest valóban néhány év alatt lefedte a világot. Tömegek léptek át az online munkavégzés és társadalmi kapcsolattartás művi közegébe, és nem csak a fejlett világban. Mondhatni: bepillantathunk az emberiség közeljövőjébe.

A hirtelen előálló új viszonyok között sok vitakérdés roppant jelentőségre tett szert, korábban spekulatívnak gondolt témák váratlanul időszerűvé váltak. Ilyen például, hogy az állami szervezetek vagy nagyvállalatok a személyek mozgásának, egészségi állapotának, társa-

¹ A két nagy problémakör egyik nagy hasonlósága az, hogy nem tiszteli a nemzetközi határokat és érdemben vagy nemzetközi összefogással, gyakorlatiasabban szólva: nemzetközi szervezetek, konvenciók keretein belül lehetséges fellépni velük szemben bizonyos fokú siker reményében; erről írt röviden a nemzetközi viszonyok két kiváló ismerője (Dervis és Strauss 2020).

dalmi kapcsolati rendszerének, ízlésének és gondolkodásának legkülönfélébb vonatkozásait képesek kontrollálni. Most valóban rémisztő távlatok nyíltak meg előttünk. Ugyanakkor a hihetetlen adatbőség és annak immár gyakorlati hasznosíthatósága a természeti folyamatokra, időjárási eseményekre, földrengésekre és járványokra való felkészülést is megkönnyítheti; akár futurisztikus elgondolások is valóra válhatnak. Minden forradalmian új eszköz egyaránt jelent esélyt és veszélyt; ez igaz arra a most kibontakozó jelenségre, amelyet digitalizáció megnevezéssel illetünk, és amelyre a gazdaságban az ipar 4.0 néven szoktak hivatkozni.

A klímaügy is új szakaszba lépett

Ebben az új és drámai helyzetünkben különös időszerűséget kapott Bognár Bulcsu alapos elemzése, amelynek fókuszában az ökológiai témák politikai reprezentációja és a társadalmi kommunikációban való megjelenése áll (Bognár 2020). Írása kiterjed a zöld mozgalmak viszonylagos sikertelenségének vizsgálatára, a környezetvédelmi témák jobb kommunikációs megjelenítésének lehetőségeire; ezekre kompetenciakorlátok miatt nem reflektálok, maradván a témakör nagyobb, makroszintű összefüggéseinél.

Hogy valójában melyek a nagyobb összefüggések, az természetesen nem magától értődik. Az említett esszenciális, korszakos fontosságú témák listájának hossza és tartalma nézőpont kérdése is. A kor közvéleményét foglalkoztató legfeszítőbb kérdések mibenlétéről ugyan viszonylagos konszenzus létezett például a második világháború utáni években, amikor mindenkinek számolnia kellett azzal, hogy a nukleáris tömegpusztító fegyverek révén a földi életet képes megsemmisíteni az emberiség. De még az ilyen nyilvánvaló ügyben sincs egyetértés a jelenség mozgatóiról és a célszerű viselkedésről, mivel a válaszok függenek az elemzőnek a valóságról alkotott – kifejtett vagy implicit – világképétől, leíró és magyarázó modelljeitől, szakmai háttérétől.

A hídépítési erőfeszítések ellenére a társadalomtudomány-ágak jelentősen különböznek a modelljeiket, fogalmaikat, érvelési technikáikat illetően, noha a kvantitatív vizsgálatok, a formális modellek terjedése közelebb hozta egymáshoz például a közgazdaságtant és a szociológiát. Maradtak azért bőven eltérések, amelyek még hangsúlyosabbak az embertudományok és az itt érintett ügyekben releváns természettudományos ágak között. Ezek viszont együttvéve és külön-külön is a tudományosság világához tartoznak; az akadémia társadalmi rendeltetése, értékrendje és működési módja pedig egészen más, mint a politika, gazdaság, média világáé.

Az emberi társadalom bonyolultsága, sokrétősége miatt ezért kockázatos esszenciális társadalmi kérdésekről, nagy összefüggésekről részletes indoklás és adatolás nélkül beszélnünk, hiszen ami valahol és valakiknek elsősleges fontosságú és sürgető ügy, az máshol másnak legfeljebb érdekesség vagy még az sem. Mégis, a Föld felmelegedése, az éghajlat fokozódó változékonysága és az utóbbi időben a járványos betegségek mind gyakoribb megjelenése csupa olyan esemény, amelynek hírei és következményei a társadalom építményének minden zugába eljutnak. A természeti környezet állapota ugyan régóta téma a közbeszédben, és lehet tudni, hogy e vonatkozások közvetlenül és azonnal (és persze közvetett módon és távlatilag is) kihatnak a gazdasági folyamatokra, a politikára, a társadalom életének keretét adó intézmények működésére, mégsem túlzás azt mondani, hogy a koronavírus globális elterjedése lett az, ami az ember biológialény-voltából fakadó sokféle kockázatra rádöbbsenheti az emberiséget.

Szokás mondani, hogy a vírus nem válogat, a klímaváltozás mindenkit elér. Pedig nagyon is különböző módon hatnak e sokkok a társadalmon belül, annak különféle működési vonatkozásaiban és területein. Éppen sokrétősége miatt kívánatos és szükséges az emberi társadalmat rendszerként felfogni és véges számú rendszerelemre osztani.

Az itt kommentált írásnak Niklas Luhmann nagy hatású funkcionalista rendszerfelfogása az alapja. Jog, gazdaság, politika, média, vallás, oktatási rendszer – ezek jól elkülöníthető, mert kellően autonóm rendszerlemek. A tagolás kiindulásként megfelel. A helyzetelemzéshez és a jövő lehetőségeinek latolgatásához azonban minden társadalmi részelem tovább bontandó. Vegyük a gazdaságot: a közgazdász számára a „gazdaság mint olyan” legfeljebb rendszerelem megnevezéseként jó, de neki a gazdasági élet annak komplexitása miatt nem egyetlen szabályrend szerint viselkedő homogén entitásként jelenik meg. Más szakterületek művelői nyilván hasonlóképpen vannak a maguk rendszerelmével, és legfeljebb a többi vonatkozást tekintik fekete doboznak vagy objektíve létező korlátnak.

A mostani értekezésünk tárgya kapcsán azonban a tudományági különbségekből fakadó szemléleti és fogalmi eltéréseket a kiindulásnál nyugodtan félretehetjük. Mindenki előtt nyilvánvaló: „helyzet van”. Ez már nem az 1970-es évtized eleje, amikor a gazdasági növekedés határai végéről hírt hozók a tudományos fősodorról és a korszellemmel szálltak szembe. Az ökológiai mozgalmak ettől még érezhetik úgy, hogy üzenetük tompul vagy elvész a társadalomban, működésüket túl nagy erők gátolják, követeléseiket pedig legfeljebb töredékesen fogadják el. Immáron azonban nem egy szűk kör magánügyéről vagy „single issue” mozgalomról van szó; a jelenségek léte és fontossága komoly formában letagadhatatlan.

De kik is azok, aki gátat vetnek? A politika, amely kiváltságait félti? Az üzleti világ? A tőke, amely kizárólag megtérülésben tud gondolkodni? Az ipari munkások, akik a jövőnk megmentését célzó követelésekből főként azt értik meg, hogy állásuk vagy életmódjuk veszélybe kerül? Itt valóban a nagy társadalmi blokkok, alrendszerek sajátos adottságait és jövőbeli viszonyait kell megértenünk és feltérképeznünk ahhoz, hogy tisztábban lássuk az emberiség jelenét és jövőjét kritikusan érintő környezeti ügyek, valamint azok társadalmi leképződése dolgában.

Komoly ember valóban nem tagadhatja le a jelenségek létét, noha a koronavírus-epidémia kifejlődésének szakaszában is megtapasztaltuk, hogy némely kormányzati tisztségviselők és médiájuk „hisztinek” minősítette a már dokumentáltan indokolt aggodalmakat. Nem volt ez korábban másként a klíma kérdésében sem, ahol gyakori volt a jelenség letagadása, bagatellizálása, a mozgalom aktivistáinak lejáratása, az aggodalmak aránytalanul minősítése.²

Ami a klímaaktivisták és az ellentábor közötti ellentéteket illeti, a feszültség régre nyúlik vissza. Az ellentétnek a jövőbeli mozgásformáit aligha lehet előre látni, és nem is témám. Az alábbi megjegyzések ehelyett olyan általános társadalmi, gazdasági, technológiai mozgásokra irányulnak, amelyek bizonyosan relevánsak a környezeti ügyekre nézve.

Az itt érintett trendek nem ismeretlenek azok előtt, akik a környezeti fenntarthatóság kritériumai felől ítélnék gazdaságról, politikáról, etikáról, társadalomról. Nem mindegy

2 A zöldmozgalmak és ismert aktivistáik elleni hazai vagy külföldi politikai támadások dokumentálására itt nincs szükség. De a lekicsinyelő szóhasználat olyan – elvileg nem zsurnalisztikai – publikációkban is gyakori, amelyeknek szerzői máskülönbben tisztában vannak az ügy jelentőségével, sőt alapvető mozgatóival is, lásd például Szánthó és Kéri (2020). A magukat a konzervatív, keresztény oldalhoz soroló szerzők maguk is elismerik a jelenséget: „Mai tudásunk szerint bizonyos, hogy a földi klímát befolyásolják az emberi tevékenység során keletkező üvegházhatású gázok: növelik a globális átlaghőmérsékletet” (Szánthó és Kéri 2020: 6). Ugyanott mégis sűrűn élnek a „klímaőrület”, „klímahisztéria”, „klímapokalipszist hirdető hiszterizált élcsapat”, s más hasonló stílusellemmel. A konzervatív nézetrendszernek az ügye még később itt sorra kerül.

azonban, hogy a környezet állapota és az ember jövője iránt érzékeny egyének, mozgalmak miként tekintenek a társadalom nagy alrendszerre. Külső adottságként? Fékként, gátként? Hogyan viszonyulnak a társadalmi szerkezetben, politikában és egyéb nagy rendszerekben zajló változásokhoz? Vajon a zöld mozgalmak a gazdasági életben és az annak keretétől szolgáló társadalom működési módozataiban zajló folyamatokat követik-e, és ha igen, beépítik-e a modelljeikbe? Ezek mind nyitott kérdések. A közgazdászoknak lenne mire szerénynek lenniük ilyen vonatkozásban. Ha a modern piaci (kapitalista) társadalom gazdasági rendjét és az arról való közgazdasági gondolkodást tekintjük, be kell látnunk, hogy abban a természet, a klíma, a járványügy témakörei nagyrészt (noha nem kizárólagosan) exogén tényezőként, mintegy zavarként, irritációként, a fundamentális folyamat zöreijeiként jelennek meg.³

Am melyek is azok a jelentős, még formálódó, távolról sem lezárt folyamatok, amelyek a környezet ügye iránt érzékeny gazdasági elemzőnek, valamint a gazdasági-technológiai vonatkozásokra nyitott környezetvédőnek egyaránt relevánsak lehetnek? Ilyennek tekintem a *globalizációs folyamat karakterváltozását*, más elnevezésekben a *deglobalizációt*; a *gazdasági nacionalizmus* felerősödését; az *ipar 4.0* néven emlegetett technológiai változási hullámot és annak hatását munkára, életmódra, erőforrás-felhasználásra. Tekintettel a gazdaságilag fejlett világ és a *periféria/félperiféria* között értékrendbeli, intézményi különbségekre, érdekeltérésekre, külön kommentárt igényel a magyarországi (térsegi) viszonyok értelmezése, az itteni lehetőségek számbavétele. Ezek áttekintése során helyenként utalok a reflektált írásra, az abban feldolgozott eszmeirányzatokra, a megjegyzések azonban a saját elemzői gondolkodásom tisztázását is szolgálják.

Környezetvédelem mint protesztmozgalom?

Ha rövidebb időtávot tekintünk és a posztindusztriális, gazdag országokat vagy a peremvidék társadalmainak nyugatosabb rétegeit vesszük alapul, akkor helytállónak látszhat az ökológiai kérdések iránti érzékenység és a társadalomkritika közötti kapcsolat tételezése. Erre szívesen utalnak is a klímaszkeptikusok, amikor valamely radikális követelés kapcsán rögtön felfedezik a mozgalmak marxista ideológiai töltését, de mindenképpen azok baloldali beállítottságát, a Greenpeace-típusú akcióknál pedig az anarchista, lázongó hátteret. Lehetséges bőven példákat idézni mind a tengerentúlról, mind saját közegünkben az ilyen politikai megszólalásokra.

A túloldalon hasonló általánosításként gyakran elhangzik, hogy a környezettudatosság szemben áll a konzervatív nézetrenddel. Ezek az állítások azonban pontatlanok.⁴ Célszerű itt röviden visszautalni a megelőző időszakra a környezetről való gondolkodás jelenének jobb megértéséhez. Az ipari társadalmak kialakulása, legyen az a *kapitalista tőkeakkumuláció* által hajtott iparosodás vagy az *erőltetett állami iparosítás*, a természet ügyében egészen másként osztotta meg a társadalmi mozgalmakat és nézetrendeket. Az akkori konzervatív érték-

3 Nyilván nem minden zöldmozgalomra és annak valamennyi tagjára igaz az, hogy a gazdasági folyamatokat külső, exogén tényezőnek tekinti, mint ahogy a gazdasággal foglalkozók sem mind gondolják, hogy az ember anyagi, gazdasági tevékenysége elválasztható egyéb élettevékenységétől és az emberi faj létezésének többi aspektusáról. Korábbi krízisek, háborúk tanulságai mindig beépülnek a gazdasági működési módba; ez utóbbi vonatkozásról a koronavírus-pandémia kapcsán lásd *Katasztrófák nyomán változik az üzleti gyakorlat* című elemzésemet (Bod 2020).

4 A leghangosabb klímaszkeptikus politikusok egyébként (ismét gondolva a tengerentúli meg az Óperenciás tengeren inneniekre) valójában populisták, nevezzék magukat konzervatívnak vagy jobboldalinak.

rendbe nem illett bele a természet erőteljes átalakítása és annak során a társadalmi szerkezet gyors (helyenként erőszakos) átformálása, a hirtelen urbanizáció, a tömegembert kitermelő nagyipar agresszív felfutása, majd később a korporatív nagyszervezetek kifejlődése. Ezzel szemben a korabeli progresszió a természet legyőzését, a jövő társadalmának felépítését, az új ember megszületését ígerte és tűzte zászlajára. Marxnál és követőinél feltűnő a türelmetlenség a maradi falusiakkal szemben. Időben nagyot lépve és hazai viszonyainkhoz közeledve: ez az ideológia később tükröződött az államszocialista időkben végrehajtott erőszakos szövetkezesítésben, az állami nagyipar munkaerőigényeihez méretezett lakótelep-építésben.

Mindez, mondhatjuk, már lezárt múlt, ma egészen más a konzervatív és progresszív fogalma. A konzervatív felfogás valóban sokat változott a történelmi fordulatok során, bár gondolatvilágában ma is gyakori az agrármúlt idealizálása, a visszavágyás a bukolikus viszonyok közé, mintegy a zajos, szemetes, törtető modern társadalom kritikájaként.⁵ A progresszív gondolkodás is jórészt levetette magáról a technikai optimizmust, és tanulhatott a teologikus társadalomjavító mozgalmak nevében elkövetett bűnökből. Posztmodern viszonyok között nem a száz évvel ezelőtti módon húzódnak a törésvonalak, ebből adódóan sokan helycserét érzékelnek. Ma a nyugati progresszív érezheti úgy, hogy lám, a konzervatívok a tőkével szövetkezve érzéketlenné váltak a természet védelmének ügyei iránt, bezeg sokkal nyitottabbak a haladó, munkáspárti, szocialista mozgalmak.⁶

Bárhogyan vélekedünk a posztmodern szakaszukban lévő *magországek* esetében arról, hogy a főbb ideológiai, gondolati irányzatok miként viszonyulnak a zöld ügyekhez, a magyar (kelet-közép-európai) társadalom e vonatkozásban is egészen más helyzetben van, mivel nagyon eltérő a bejárt történelmi út és az abból adódó későbbi *pályafüggés*. Itt a modernizációs, iparosítási korszak nem a távoli, lezárt múltéhoz tartozik. Ami Nyugat-Európában az olajársokkok nyomán az 1970-es évek során lezajlott az iparban, nálunk két évtizeddel később, lényegében a tervgazdasági rezsím összeomlásával kezdett felgyorsulni. A Ruhr-vidéki ipartalanítás és a nehézipari táj rekultivációja már történelemmé vált az ott élőknek, míg Inota, Diósgyőr, Ózd vagy a lengyel Nowa Huta környékén ez még mindig feladat; íme egy újabb jele a történelmi megkésettységnek.

A 21. évszázad első évtizedeinek kelet-közép-európai viszonyaira még erősen kihatnak a 20. század végéig fungáló nagyiparhoz tapadó településszerkezeti, foglalkoztatási, környezetterhelési körülmények. Az Európai Unión belüli keleti-nyugati véleményhasadást részben indokolja, hogy tőlünk nyugatabbra a nagyipari kultúra anyagi, emberi, intézményi viszonyai legalább egy, de inkább két generációval korábban formálták a társadalmat és annak nézetrendjét.

A kommunizmus *modernizációs ideológia* volt. A megvalósult szocialista rendszerek irányított modernizációt hirdettek: iparosítást, urbanizációt, kulturális forradalmat. Egy ideig

5 Az általánosítás e vonatkozásban is kerüendő: a klímakatasztrófát a korábban idézett keresztyén (református) folyóirat ugyanazon számában az emberiség legnagyobb 21. századi kihívásának nevezi az előző szerzőpárt (az Alapjogokért Központ tisztségviselőit) követő írásában Róbert Nóra (2020), és – azoktól eltérően – nem idézőjelben szól annak esélyéről. A kép e vonatkozásban is színes. Mégis meghökkentő, hogy a környezetvédelem súlyos témája kapcsán az ügyben erőteljesen és világosan megszólaló Ferenc pápa milyen támadásnak lett kitéve minálunk. Kioktató hangnemének élessége okán ideidézem Mike Károly írását, amelyben a római katolikus egyház társadalmi tanítását marasztalja el, amely az ökológiai kérdésekről szólva – úgymond – az erkölcsi giccs hibájába esik (Mike 2018).

6 A helyzet bonyolultságát és kulturális különösségeit számomra élesen exponálta az a heves vita, amelyet a briteknél volt alkalmam közelről szemlélni a rókavadászat ősi angol szokásának megtartása vagy betiltása kapcsán; a toryk érvelésében a természettel együtt élő ember ellen irányulnak a modernitás hívei által kezdeményezett állami tiltások.

eszerint is cselekedtek. A célok megvalósulásának vonatkozását félretéve elég annyit konstataálnunk, hogy a szovjet típusú rendszerek eszközként tekintettek a természetre. Egyébként az egyes emberre is. Mindezt a jövő, a haladás, az elvont emberiség nevében tették. A rendszer teleologikus világképében a természeti környezet bevallottan, az emberi élet pedig hallgatólagosan külső tényezőként szerepelt, lásd a „természet leigázása” vagy a „hősies helytállás a munka frontján” jellegű szóhasználatot.

Kelet-Közép-Európában a rendszer megreformált szakaszában a haditermelési logikájú központi tervgazdaság sokat puhult, és kevésbé negligálta a szűken vett növekedési, termelési szempontokon túli társadalmi szempontokat. A gazdasági ágak többsége azonban ropant környezetszennyező maradt, a gazdasági rendszer durván kizsákmányolta a természeti környezetet (is).

Mihelyt azonban az állampárti rezsim alatt végre alkalom adódott a grandiózus természet-átalakító szocialista beruházási tervek (bős–nagygyarosi vízierőmű, prédikálószéki szivattyús-tározós vízerőmű) elleni nyílt tiltakozásra, a magyar társadalom széles köre vett részt a megmozdulásokban 1988–89-ben. Itt valóban összekapcsolódik a rendszerkritika és a környezetvédelem ügye, de nem (nagy)tőkeellenes értékalapon. A politikai rezsimmel szemben sokféle ellenérzés forrongott a társadalom különféle rétegeiben: a táj, a környezet pusztulása, a nemzeti örökség iránti érzéketlenség, a termelési adatok hajszolása mind része volt a kor gyakorlatának, és joggal váltott ki ellenállást. Az adott környezeti ügyek kapcsán olyanok is mobilizálódtak, akik szokásos demokratikus viszonyok között talán passzívak maradtak volna.

Látni kell, hogy a természeti környezet iránti elkötelezettség nem osztotta meg az állampárttal szemben magukat megszervező főbb erőket, és egyáltalán nem korlátozódott a magát demokratikus ellenzéknek definiáló politikai táborra. A politikai térfelelőn jobbközépnek számító Magyar Demokrata Fórum aktivistái részt vettek a „Dunaszaurusz” elleni fellépésben, csakúgy, mint a romániai falurombolási program elleni megmozdulásokban. Az MDF pártprogramjában 13(!) oldal szólt a környezetvédelemről (MDF 1989).

Az Antall-kormány programjában is igen hangsúlyos volt a mai szóhasználattal élve zöld tematika. Idézzük fel rendszerváltozásunk fontos pillanatát, amikor az évtizedek óta első szabad választással létrejött Országgyűlésben Antall József miniszterelnök-jelöltként elmondta programbeszédét. Ebben hangzott el 1990. május 22-én: „Célunk a szociális piacgazdaság megvalósítása, vagyis olyan gazdaság, amelyben a piac nyitottságát szociális és – tegyük hozzá – környezetvédelmi szempontok, a gondoskodó és hosszú távlatokban gondolkodó társadalom elvárásai egészítik ki” (Antall 1994 [1990]: 45). A miniszterelnöki programbeszédben később is visszatér a témára, amikor Antall a szociális piacgazdaság „magyar változata” fordulatot alkalmazza: „E gazdaság magyar változata a gazdasági hatékonyság, versenyképesség összehangolását jelenti a társadalmi méltányosság és igazságosság, valamint a természeti környezet és a jövő nemzedékek érdekeivel, követelményeivel” (Antall 1994 [1990]: 46).

Ez a kitérő azért tartozik ide, mert árnyalja azt a gyakran hallható megállapítást, mely szerint a környezeti ügy rendszerkritikai jellegű (1988/1990-ben ez nálunk valóban így volt), és úgymond a progresszív-baloldali mozgalmakhoz kötődik – ez viszont nem állja meg a helyét. Az erőltetett iparosítás és urbanizáció, kollektivizálás nyomán létrejött szennyező, versenyképtelen, elavult rendszer széles társadalmi körben vált népszerűtlenné. A nyugat-európai fejlődés letagadhatatlan ténye, a nyugati életszínvonal és életminőség rávilágított a keleti rezsim civilizációs elmaradottságára.

Érdeemes tehát felvillantani a közelmúlt pillanatait, mert a későbbi fejlemények nyomán talán feledésbe merült, hogy a magyar politika világában valódi, komoly és széles körű elkötelezettség létezett – sajnálatosan rövid ideig – az olyan rendszer (szociális piacgazdaság) megalkotása iránt, amelyről jelenleg az *inkluzív társadalom* terminusa alatt esik szó. E közelmúltbeli példa reményt nyújthat a mának a valóban széles körű, pártokon és ideológiákon átívelő konszenzus kiépítését illetően.

Igaz, a természeti környezet és a jövőendő nemzedék érdekeivel törődő hatékony és versenyképes szociális piacgazdaság koncepciója idővel elgyengült. A környezet ügye iránt érzékeny akkori két fő politikai párt mára eltűnt. A szociális piacgazdaságról említést sem tesz az 2011-es magyar alaptörvény. Ezek alapján nehéz ítélnünk a magyar politika örökségéről. Az előzmények felidézése arra mindenesetre jó, hogy árnyaltan és ne pontatlan gondolati sémák szerint tekintsünk a környezettudatos politika körüli konszenzus esélyeire.

A „gazdaság mint olyan” – nem egészen olyan

A kommentált írásban a társadalom alrendszerei között a piacgazdaság ideáltipikus formában jelenik meg, mint amelynek az a végső rendező elve, mindent eldöntő kérdése, hogy valami rentábilis-e. A profitelvű gazdálkodás logikájában valóban alapkérdés, hogy egy ügylet (termék, cselekedet) előreláthatóan nyereséges vagy sem. Az első esetben létrejön és fejlődik, míg a másik esetben az ügyletet a gazdaság mint rendszeridegent kiveti magából, amely legfeljebb csak nem gazdasági ügyként intézményesülhet. A kalkulatív gazdaságban a költségek és az árak várható alakulása vezet el a döntő adathoz (*bottom line*), amely üzleti értelmet ad egy ügyletnek: ez a nyereségeség. A tanulmány Luhmann-t idézi a környezeti vonatkozásokra konkretizálva: „az ökológiai problémák kulcsa az árak nyelvében rejlik: a gazdaság nem képes reagálni azokra a zavarokra, amelyek nem fejezhetők ki ezen a nyelven” (Bognár 2020: oldal). Az idézet értelmében a nem gazdasági vonatkozások csak annyiban érvényesülnek a piacgazdaságban, amennyiben befolyásolják az árakat.

Ennyire elvont szinten nehéz vitatni az állítást.⁷ A kizárólagosan vagy döntően gazdasági motivációjú műveletek esetében kiindulhatunk abból, hogy az üzleti döntéshozó a tervbe vett ügylet kapcsán a lekötött erőforrások rentábilis felhasználására törekszik. Azért kezd bele, mert jók a várakozásai, nyereséges az *ex ante* helyzet. Ám a gazdasági cselekvéssel együtt járó bizonytalanság és az üzleti kockázatok következtében az *ex post* állapot sűrűn eltér a várakozásoktól. Tudjuk, hogy vannak ráfizetéses üzletkötések, befuccsolt befektetések. Az újonnan alapított cégek tizede évente csődbe megy.

A bizonytalanság és kockázat fakad a természeti környezetből (jobb vagy rosszabb a termés, jöhet földrengés, cunami, járvány), valamint a politikai szférából állami beavatkozás, sztrájk formájában. Ezt tényként mindenki elfogadja. Ugyanakkor a szakmán kívüliek, különösen a gazdasággal szemben kritikus beállítottságú értelmiségiek rendre megfelelnek arról a kockázatról, amelyet a piacgazdaságban a *verseny* idéz elő.

A verseny a piaci elvű gazdaság központi fogalma, mégis téveszmék sora tapad hozzá. Érdeemes ezért visszapillantani az alapokra. A laikus feltevése szerint a piacon az érdekel-

⁷ Mint ahogy azt is, hogy a lényegre absztrahálva a jogrend is egyszerű bináris kód szerint működik: valami vagy jogszerű, vagy nem jogszerű. Feltehetőleg a jogtudósok azért ennél árnyaltabb a képe a diszciplinájáról.

lentét az eladó és a vevő között feszül, hiszen – gondolja – a piaci cserével az egyik jól jár, a másik meg ugyanannyit veszít, a csere tehát zéróösszegű játék, fogalmazhatnánk át a közgazdaságtan zsargonjára. Miközben legkésőbb Adam Smith, a skót morálfilozófus munkássága óta tudható, hogy az önkéntes csere „pozitív összegű játék”: az ügylet után a felek jobb helyzetben vannak, mint az ügylet előtt vagy annak meghiúsulása esetén – pontosan ezért megy bele mindkét fél a cserébe. Érdekeltek az ügylet létrejöttében, miközben az elnyerhető többlet nagyságát tekintve az alkufelek az ügylet lezárultáig ellenérdekeltek. Ám nemcsak itt feszül ellentét, hanem az egyik eladó és a másik eladó között is: ha az elsőnek sikerül elhagyni a vevőket, akkor a második dolgvégezetlen mehet haza a piacról. Hasonló módon a vevő érdekellentétben áll a másik vevővel, akinek talán mélyebb a bukszája, és elviszi az árut a másik elől, egyszerűen azért, mert megengedheti magának.

A piaci verseny a piacgazdaság nagy ösztönzője és büntetője. Az egyik vállalat áremelési szándékát a másik (harmadik, sokadik) versenytárs profitra törekvése fékezi meg, hiszen bármelyikük befektetett költségei csak akkor térülnek meg, nyereség csak akkor keletkezhet, ha kellő mennyiségű terméket sikerül értékesíteni. Mindegyik szereplő igyekszik tehát eladni, minél többet. Ha egy cég nem talál vevőt a remélt (tervezett, *ex ante*) áron, mert ajánlkozik más vállalkozó annál olcsóbban, akkor bizony engednie kell az árból. Az árak már azért sem nőhetnek a kínálati oldalon levők által remélt, betervezett magasságba, mert a vevők fizetőképes kereslete mindig véges. A vevőközönség által megfizethető árszinten viszont elég nagy a kereslet, a nagyobb forgalom mellett a kínálati oldalt alkotó cégek többségének a költségei megtérülnek, és még profit is marad.

Ezeket az evidenciákat nem a piaci csere apológiájának szándékával említem meg. A gazdaságtan klasszikusai (Adam Smith, Malthus, Ricardo) egyáltalán nem voltak naivak, sem a cserét, sem a piaci verseny természetét tekintve. Tudták, hogy az ügyleten ugyan mindkét fél nyer, de nem szükségszerűen ugyanannyit, a többlet megoszlása lehet nagyon méltánytalan is. Azután: formailag ugyan önkéntes a csere, de nem egyforma a készlet az ügylet megkötésére. A munkaerőt eladni szándékozó bérmunkás számára égetően fontos, hogy munkát találjon, a munkaerőt kereső vállalkozónak is lényeges az ügy, de esetében nem okoz ugyanakkora személyes gondot, ha valamiért mégsem jön létre a tranzakció. A piaci konjunkturális viszonyoktól sok függ; nagyon más a munkaerőpiac viselkedése depressziós időkben vagy munkaerőhiányos túlfűtött időszakban. A jogi intézmények, politikai hatások is sokat számítanak abban, hogy végül is milyen bértarifák alakulnak ki a munkaerőpiacon. Hasonlóan sokféle helyzeti, esetleges körülmény, továbbá sokféle hatalmi és intézményi tényező alakítja a termékek, szolgáltatások piaci árait és ezen keresztül a résztvevők nyereségét.

A klasszikusok – holott a nagyüzemi, nagyvállalati korszak még csupán előttük állott – jól tudták, hogy számít a piaci erő, amivel élni és visszaélni is lehet. De azt is, hogy ha van versenytárs vagy akár csak esély a konkurencia feltűnésére, már más a helyzet.

Ám ha ez ennyire nyilvánvaló, miért hisznek olyan kevesen a versenyben? Miért becsülik alul annak kihatását az árakra, hatékonyságra, innovációra, jólétre? Márpedig elég általános a versennyel szembeni szkepticizmus a világban, nálunk pedig különösen. A Gazdasági Versenyhivatal által elvégzett lakossági felmérések szerint az árak, bérek vonatkozásában még mindig elég nagy az államnak döntő vagy aktív szerepet szánók aránya. Hiába élünk ismét piacgazdaságban, még mindig az a helyzet, hogy az árak, bérek ügyében a versenyt pártolók aránya 14 év alatt 24 %-ról csak 36 %-ra nőtt, az állami döntést 2004-ben 27%, 2018-ban 16% igényelte: a többség az is-is állásponton van (GVH 2018).

A magyar társadalom e vonatkozásban is megosztott: a képzetebbek, városiak között jóval nagyobb a piaci verseny igénylése, mint a falusi és a képzetlen rétegekben. Ugyanakkor az életkor nem mutatott szignifikáns különbséget. Nem lehet tehát azt várni, hogy a fiatalok, akik már beleszülettek a piacgazdaságba, csupán a koruk miatt is jobban pártolják a versenyt.

További fontos vonatkozás, hogy értik-e, ismerik-e az emberek a piac működését. A piaci tudatosságot és az attitűdöket mérő kérdések összekapcsolása alapján a felmérés elgondolkodtató következtetésre jut: a minta egytizede egyszerre deklarálta piacpárti és piactudatos, 22% piactudatos, de nem pártolja a piacot, hasonló arányt tesz ki a magát versenypártinak gondoló, de nem piactudatos fogyasztó; *a legnagyobb tábor (45 %) a sem piactudatos, sem versenypártiak alkotják* (a csak 8 általánosig eljutóknál ez 51 %) (GVH 2018: 14). A társadalom fele tehát a piaci gazdaságra való történelmi visszatérést követő három évtized során sem internalizálta a rendszer értékeit és evidenciáit, és Nyugat-Európához képest sokkal több az etatista és paternalista beállítottságú.

Itt is számít a múlt: a merev tervgazdaságban szocializáltak csupa állami monopóliummal találkoztak, nem szerezhettek itthon ismeretet a versenygazdaság előnyeiről. Ám az 1968-os „új gazdasági mechanizmus” bevezetése után sem nyerhettünk meggyőző tapasztalatot a verseny árakat féken tartó, minőséget javító hatásáról: a továbbra is állami tulajdonú és rendszerint monopolhelyzetű vállalatok, trösztök a szabadarat árdrágításra használták. Az emberek csak nyugatra kijutva szembesülhettek a piacgazdaság által nyújtott választékkal, minőséggel. Ilyen előélet nyomán nem meglepő, hogy a magyar társadalom meglehetősen ambivalensen viszonyult a piachoz a rendszerváltozás pillanatában, amint ezt értékvizsgálatok és gyakorlati tapasztalatok alátámasztják; erről máshol bővebben írok (Bod 2018: 47–54).

A meglepő azonban a később felnövekvő generációk helyzete. Ők is csak módjával azonosulnak a (peremvidéki) piacgazdasági renddel. Ez sokat megmagyaráz abból, hogy miért tud kellően elfogadott lenni minálunk a magánkezdeményezést, piaci versenyt félretelő, centralizáló gazdaságpolitika, amelyet a 2010 utáni Orbán-kormányok folytattak.

No de a nyugaton: ott miért legyintgetnek olyan sokan a verseny emlegetésére? Nem ok nélkül: a fair gazdasági verseny egyáltalán nem olyan gyakori, mint ahogy azt a szabadpiaci ideológia feltételezi és hirdeti. De erről már a bölcs skót is írt a *Nemzetek gazdagságában*: „Szakmabeli összejövetelek, még ha szórakozás és vigadozás volt is a céljuk, majdnem mindig azzal végződnek, hogy a résztvevők mintegy összeesküsznek a közönség érdekei ellen, valamiféle áremeléseket gondolnak ki. Az ilyen összeesküvéseket persze lehetetlen valamilyen törvénnyel megakadályozni, mert azt nem lehetne végrehajtani, de a szabadság- és igazságérzetünkkel sem lenne összeegyeztethető” (Smith 1992: 139). Az elemzés pontos, a következtetéshez mi már hozzátehetjük, hogy a kartelltilalom, a trösztellenes törvénykezés, majd a modern versenypolitika intézményesülése nyomán igenis megteremtődött az a jogi, hivatali keret, amely a kínálati oldalon levő gazdasági szereplők jogtalan, társadalmi érdeket sértő összefogásának útjába áll.⁸

Hallgatólagos kartellezés azért ott is előfordul, ahol a versenyjog erős. Az ármegállapodások azonban törekenynek szoktak bizonyulni, mert valamelyik szereplő kiugrik a jobb versenypozíció érdekében, vagy beárulja a többit, ha neszét veszi a hatósági eljárásnak. A fejlett

⁸ Csak a libertáriánus veti el elvi okok miatt az állami versenyfelügyelet indokoltságát – és gondba kerül, ha a természetes úton is kifejlődni képes monopolhelyzetekkel szembesítik.

világban bizonyosan erősebb a verseny, mint ahogy azt sokan vélik, noha jóval korlátozottabb, mint a szabadpiac apogéitái állítják.

Volt olyan szakasza az európai kapitalizmusnak, amikor maga az államhatalom kezdeményezte az egyenként kicsinek és versenyképtelennek ítélt cégek együttműködését, akár összeolvadását a pusztító árcsökkenések elkerülése érdekében. Ilyen volt az 1920-as évek német, sőt brit gyakorlata, részben válaszként az amerikai *big business* térnyerésére. Majd a német, skandináv fejlődésnek lett egy igen erős *korporatív* szakasza a második világháború után, amelyben mind a tőketulajdonosi, mind a munkavállalói oldal (szakszervezetek) hivatalosan és intézményesen együttműködtek – ez aztán az összeesküvés a szabad ármozgás (és egyben a fogyasztó) ellen, csak éppen kormányzati jóváhagyással.

Majd a nyugati politikai fejlődésben egy újabb fordulattal végbement a *korporatív* struktúrák leépítése az 1980-as években. A neoliberalisnak nevezett irányváltás viszont egybeesett a transznacionális nagyvállalatok térnyerésével, aminek következtében a fogyasztóért, piacért zajló verseny nagyon más lett, mint amilyen a korábbi kapitalizmusban volt vagy lehetett volna. Oka van tehát annak, hogy a cégek közötti verseny hatékonyságát a nyugati viszonyok között is sokan megkérdőjelezik, sőt akár visszafordulnak a nagyobb állami beavatkozás felé (amelyről viszont nem lehet olyan mély tapasztalatuk, mind azoknak, akik éltek tervgazdaságban, és kiismerték az ottani rezsím működési diszfunkcióit).

Am mégis. Jöhetnek és jönnek is új szereplők az adott gazdaságon belül, továbbá – nyitott gazdasági határok esetében – külföldről. Az újak pedig nem nagyon illenek be a régi cégek klubszerű együttműködésébe, gyakran szét is robbantják a hallgatolagos megállapodásokat.

Létrejönnek új technológiák. Ezeket egy darabig kívül lehet tartani, lassítva és megnehezítve a térnyerésüket. Aztán elérkezik egy pont, amikor az új és hatékonyabb eljárások nekifognak a „teremtő pusztításnak”. Noha nem J. A. Schumpeter alkotta meg a fogalmat, de súlyos (a piaci rendszer és a demokrácia jövőjét illetően pesszimista) műve VII. fejezetének a *Creative Destruction* a címe, és ezzel „nevet adott a gyerekeknek”. Egyértelműen fogalmaz: a kapitalizmus a természete szerint (és nem is lehet más) a gazdasági változás formája és módszere (Schumpeter 1950 [1942]: 82). A teremtő, alkotó pusztítás folyamata a kapitalizmus lényegéhez tartozik.⁹

Schumpeter a folyamat logikus végiggondolásából a kapitalizmus letűnését vezette le.¹⁰ A történelem azonban más irányt (vagy inkább: irányokat) vett, más logikákra váltott az élet. Prognosztikai tévedése némi reményt nyújt annak, aki a jelenlegi folyamatok logikus továbbvitelére és a verifikált tényekre építő előrejelzések alapján nem gondolhat másra, mint hogy a piacgazdasági rend végét ér, a demokráciát félretolják, sőt maga az emberi lét fenn tarthatatlanná válik.

Mostani diskurzusunkhoz azonban az eddig említettekől az tartozik, hogy nem adhatunk felelős előrejelzést a következő szakaszra a pillanatnyi piaci egyensúly létezéséből, álljon az egyensúlyi állapot mögött állami diktátum, a véges számú érintettek közötti összejátszás vagy csupán a keresleti és kínálati viszonyok meglepő egymásra találása. A gazdaságnak nevezett társadalmi alrendszer mindig dinamikus (a többi is az, más mozgásformákat követve), hiszen a piacgazdaság esszenciája a verseny.

9 „This process of Creative Destruction is the essential fact about capitalism” (Schumpeter 1950 [1942]: 83).

10 „Can capitalism survive? No. I do not think it can” (Schumpeter 1950 [1942]: 61).

Ez akkor is így van, ha nem lenne *gyors technológiai haladás*. Ha csak inkrementális fejlődés menne végbe, lassú és kiszámítható időbeli folyamatként, fokozatos térbeli bővüléssel. Már az is gyorsan kikezdi az inkumbensek kényelmes helyzetét. Hát még akkor mennyire felgyorsul a versengés és azzal a teremtő pusztítás (ami pusztítás és egyben teremtés), ha lökészerű az új eljárások, termékek, gondolatok térbeli terjedése – márpedig ezt hozta magával a globalizáció. Még nagyobb a verseny nyomása, amikor az újabb ipari, technológiai forradalom korszakába lépünk. Erről külön kell szólnunk, itt elég csak annak nyomatékosítása, hogy a gazdasági szerkezet érdemi és gyors változásának esélye nem korlátozódik arra az esetre, ha ökológiai katasztrófa rengetné meg alapjaiban a mostani működést (amint azt írásának 2. lábjegyzetében Bognár Bulcsu felteszi).

Ez idáig a „gazdaság mint olyan” stilizált, leegyszerűsítő felfogásához két kritikai elemet tettünk, az első trémakört éppen csak megemlítve, külön kifejtés nélkül: ez az állam, a jogrend, a társadalmi-politikai erőviszonyok szerepe a bérek, árak, profitok alakulásában. A társadalmi-politikai viszonyok magyarázó ereje igen jelentős, ha a természeti környezettel kapcsolatos politikai cselekvés gazdasági következményeit akarjuk mérlegelni. A koronavírus-epidémia nyomán mind az autoriter kínai rezsim, mind a demokratikus felhatalmazással bíró nyugati kormányok – némi habozás után – alárendelték a gazdasági folyamatokat az emberi életveszteséget minimalizálni szándékozó mozgási korlátozásnak.

A járványra mindenhol közvetlen adminisztratív eszközökkel reagáltak. A jogrend azonban a szokásos működési viszonyok között is, ha akarja, képes internalizáltatni, azaz belsővé tétetni a nem gazdasági szempontokat, a gazdasági cselekedetek során fellépő külső hatásokat. Ha a mérhető környezetterhelést megfizettetik („a szennyező fizet”), akkor az addig cég-szintű költségként nem jelentkező társadalmi kár beépül a termelés költségkalkulációjába.

A költségviszonyok megváltozása azonnal érinti a nyereségesen előállítható termelés mértékét, valamint a fogyasztói árat: drágább lesz a termék. Az áremelkedés (azaz a tényleges költségek érvényre jutása) kihat a termék iránti fizetőképes keresletre: a vásárlást kevesebben tudják megengedni maguknak, mintha szennyezéssel, jövőfeléléssel, egészségügyi kockázatokkal nem törődve folyna az üzleti tevékenység.

És itt lép fel egy újabb, bonyolult és ellentmondásos vonatkozás, amit talán nehezebb feldolgozniuk a zöldmozgalmaknak, mint az államok, kormányok kétlelkűségét. Ugyanígy kétlelkű az „utca embere”: támogatja a tiszta környezet ügyét, sajnálná a ritka állatok és növények kipusztulását, de a biotermelés (számára ártóbletet hozó) költségét nem kívánja megfizetni. Szeretne biztonságban élni, de a védőszabályokat azok kellemetlensége miatt gyakran megszegi. Érti talán a klímaügy jelentőségét, de a fogyasztási szokásairól nem szívesen mond le. A környezetet terhelő tevékenységek leállítását, átállítását egészen másként látja az, aki az érintett ágazatból él, mint aki arra a tisztább jövő felől tekint. Az állásukat féltők, a megszokott olcsóbb(nak tűnő) termékek fogyasztói ugyanúgy a társadalom tagjai, mint a zöldmozgalmak hívei: érdek áll szemben érdekekkel. Emiatt a zöldmozgalmak számára nem korlátozható az ügy a felvilágosítás, a morális meggyőzés feladatára.

A nemzetközi konvenciók hatását szokás lekicsinyelni, a környezetvédő mozgalmak erélytelennek és késedelmesnek tartják, a klímaszkeptikusok (különösen a szuverenitási alapon állók) a bürokratikus jelleget említik fel a Párizsi klímacsúcs kapcsán. Ebben mintha sikerülne egyetértenie a két oldalnak. Azonban a klímaügyben, miként a járványok ügyében is, a közös nemzetközi cselekvés szükséges előfeltétel ahhoz, hogy a nemzeti hatóságok hosszabb távra elkötelezzék magukat a hazai védekezés mellett, vállalva annak anyagi és politi-

kai költségeit. Az állami reguláció miatti költségszintváltozás sokakat hátrányosan érint rövidtávon, ugyanakkor kihat az alternatív termékek és technológiák iránti keresletre, a kutatás, fejlesztés, innováció folyamataira – itt tehát nagy szükség van minden többletkésztetésre.

A szabályozás dinamikus folyamatokat indít el; ez a vonatkozás összefügg az itt másodikként megnevezett témánkkal, a *gazdasági verseny létével és ebből következően a gyors, noha tervezhetetlen struktúraváltozások eshetőségével*. Mind a reguláló állam, mind pedig az üzleti verseny, amelyet már kellően taglaltunk, erőteljes hajtóereje lehet a gazdasági élet átalakulásának. Mindkettő kihat arra, amivel kezdtük: az árak alakulására, vagy ahogy Luhmann írta, a gazdaságnak a nyelvére.

Kétélyek az árrendszer hatásosságát illetően

Am ezzel kapcsolatban is erősen szkeptikus a társadalom. Képesek-e az árak a piacgazdaságban figyelembe venni a reánk leselkedő veszélyeket? Nem kell megrögzött antikapitalistának lenni ahhoz, hogy valaki nemmel válaszoljon. A *Bank of England* két vezető közgazdásza alaposan elemezte azt a jelenséget, amelyet a 2008-as globális pénzügyi válság kifejlődése exponált drámaian: az üzleti, főleg a finanszírozási döntések miópiáját (Haldane és Davies 2011). A tőzsdei cégek negyedéves eredményjelentése, az osztalékkihajlás, az éles tőkepiaci verseny (figyelem, itt is a túl heves vetélkedés kerül elő az előre tekintés időhorizontját megrövidítő okként) arra szorítja a vállalatvezetőket, akik a tényleges üzleti döntéseket meghozzák, hogy mindig a legközelebbi határnapra optimalizáljanak. Ez ugyan roppant rövidlátó üzleti viselkedés, de a részvénytársaságoknál a csúcsvetetői állás megtartása és a körön kívüliek számára felfoghatatlanul nagy bónuszok zsebre tétele erős indok. A sürgős legyőzi a fontosat.

Az egyik, erősen kritikus álláspont szerint tehát a piacgazdaságban az árak az éppen fennálló viszonyt tükrözik, érzéketlenek a nagy, de távoli bajokra, a szűken vett gazdaságon kívüli hatásokra, a termelési és fogyasztási folyamat során okozott mai károokra, pláne a jövőben fellépőkre. A populáris ellenérzéseknel mélyebb, de nem kevésbé kritikus véleményt fejtenek ki azok a közgazdászok, akik a modern gazdaságban a piaci ügyletekkel rendszerszerűen együtt járó „piaci tökéletlenség” (*market imperfection/failure*) esetek sokaságát mutatják ki.

Létezik azonban egy azzal teljesen szemben álló gazdaságelméleti irányzat is, amely mögött szintén nagy nevek állnak. A hatékony piacok (*efficient markets*) elmélete olyanokhoz kapcsolható, mint Paul Samuelson, az 1970-es Nobel-emlékdíjas vagy Eugene Fama (2013-as díjazott). Eszerint a (pénzügyi) termékek árazásába minden rendelkezésre álló információ beépül. A hatékony piac fogalmával élők általában felteszik, hogy a decentralizált piacokon nagyszámú eladó és vevő ténykedik, és ha (ami persze roppant életidegen feltevés) az üzleti költségektől eltekinthetünk, akkor a kialakuló piaci árak optimálisak, magukba foglalnak minden elérhető ismeretet. Az így megmozgatott ismeretanyag nagyobb annál, mint aminek feldolgozására bármely hivatal vagy nagyteljesítményű számítógép képes. A fogalom ideáltípust ír le, és mint ilyen, a valóságos piacokra nem lenne alkalmazható. Am ez a fogalmi különbségtétel idővel elkopott, és különösen a pénzügyi piacokkal kapcsolatban gyakran szerepel a gazdasági modellekben a tökéletes előrelátás és teljes tájékozottság előfeltételezése.

Hayek nevét is fel szokták hozni ebben az összefüggésben, de más az ő felfogása a piacról, mégpedig olyan, amit érdemes megidézni. Bár szellemi és ideológiai ellenfelei gyakran állítják be őt szélsőséges piaci ideológusnak, ám akadémiai munkássága, amelyből ízelítőt

adott 1974-ben, a Nobel-díj átvételekor, a valóság ismeretére épül, és egyebek mellett a „mindentudó modellek” tudományos irányzatai ellen irányul. *A tudás látszata*: ez a díjátvételi beszédének a címe, melyben őv a közgazdaság és más komplex jelenségekkel foglalkozó tudományág kapcsán a számszerű ismeretek túlértékelésétől, tekintettel az ismeretszerzés elkerülhetetlen korlátjaira. A legtudományosabbnak látszó eljárás gyakran a legtudománytalanabb, mondta, és utalt a nyilvánosságnak a tudománnyal szembeni irreális elvárásaira: a nagyközönség többet vár el a tudóstól, mint amire az képes. Amíg a közönség ilyen sokat vár el, lesznek tudósok, akik eleget kívánnak tenni az igényeknek. Ennek kapcsán olyan elriasztó, akkor még friss példát hozott, amely nem tette kedveltté a környezetvédelmi mozgalom berkeiben: *A növekedés határai* megjelentetését és médiafogadtatását nevezte meg ilyenként.¹¹

Hayek és gondolatmenete mégsem negligálható. Erőteljesen érvel amellett, hogy a széles körű munkamegosztáson alapuló társadalomban a szétszórt tudás nem úgy hasznosul, hogy az érintettek mindent tudnak a környezetükben meglévő tárgyak sajátos felhasználási lehetőségeiről; ehelyett az árak irányítják a figyelmüket arra, hogy mit is érdemes *kitalálni* (Hayek 1995). A piac tanulási, felfedezési folyamat. Nem az egyetlen módszer, de a centralizált tervezéshez vagy egyéb hierarchikus rendszerhez képest igen hatékonyan mozgósítja az emberi képességeket.

Hayek mondandója akár még rá is erősítene arra az idézett kapitalizmuskritikára, mely szerint a rendszer az árak és csakis az árak nyelvén ért. Ám ha így van, akkor különösen fontos, hogy az árak feleselését, sőt kakofóniáját ne némíthassa el sem a piaci monopolista (ezért kell versenyszabályozás), sem maga az állam, rosszul beállított hatósági árakkal – részben ez utóbbin bukott meg az ézszerűség, hatékonyság, innováció tárgyaiból a szocializmus.

Az árak fontosságát megvilágítandó, vegyünk egy ismert példát a közelmúlt magyar gazdaságtörténetéből: amikor a kormány 1990 őszén nagy társadalmi felfordulást okozva („taxiblokád”) megemelte mind a lakossági, mind a vállalati energiahordozók árát az akkori (igen magas) világpiaci szintre, hirtelen véget ért a *logikus pazarlás* korszaka. Ha ugyanis egy input ára alacsony, akkor nem éri meg a takarékoskodás az egyszerű lakossági fogyasztónak, sem a tömegáru-termelőnek, és csak a nagyon előrelátó cégvezető fordít véges idejéből és korlátos erőforrásaiból a kisebb energiaigényű eljárások kifejlesztésére. A nagy áremeléssel a magyar tarifák lényegében európai szintre kerültek 1990 októberében.¹²

11 „Az az óriási publicitás, amit nemrégiben egy magát tudományosnak beállító jelentés, „A növekedés határai” kapott, és ugyanezen médiumokban a teljes hallgatás arról, hogy hozzátértő szakértők milyen megsemmisítő kritikával illették ezt a jelentést, némi aggodalommal kell eltöltsön bennünket a tudomány presztízisének felhasználási lehetőségeit illetően” – írja Hayek (1995: 318–319), utalva Wilfred Beckerman, Gottfried Haberler írásaira, amelyekben a *Növekedés határai* szimulációs számításait kritizálták. Hayek szóhasználata erős elfogultságot mutat a nézeteibe nem illő publikációval szemben, a vele egyérettök javára, ő azonban nem az MIT szimulációs modelljeinek a felvett paramétereiktől való erős függését tette szóvá, hanem általánosabb érvennyel, a matematikai apparátus által sugalmazott „biztos tudás” kognitív bizonytalanságaira világított rá. Az ügy jól jellemzi a tudományos közönségen belüli megosztottságok létét: a Római Klub működése, a jelentés utóélete érdekes adalék az itt kommentált írásban tárgyalt kommunikációs dilemmákhoz.

12 Tanulva a politikai izgalmból, a későbbi kormányok igyekeztek az anyagias választók kedvében járni – és a választók döntő hányada persze anyagias – az áremelési ütem féken tartásával. Később egyenesen rezsiszökkenési ígérettel ajándékozták meg a szavazókat. Ami, ha tényleg valóra válik az ígéret, erős ellenőztőnzője az energiatakarékos gépekre, eljárásokra és viselkedési módra való áttérésnek. Az energiatarifa átpolitizálása a környezet ügyének csak akkor tett jót, ha a kormány valótlanul állított a propagandájában, és magasabban tartotta a „csökkentett” hatósági energiatarifát, mint lett volna a piaci árszint.

A rendszerváltással járó átmeneti krízis során visszaesett a teljes ipari termelés, ám új ágazatok is megjelentek, rengeteg szimultán változás állt be a társadalom életében és gazdaság működési rendjében, így nem könnyű megmondani, hogy a fajlagos energiaigény csökkenéséből, a környezeti terhelés jól érzékelhető mérsékléséből mennyi tudható be a dotált energiaárak korszakát lezáró nagy áremelésnek. Okkal feltehetjük, hogy igen sok. Minden egyes család, intézmény és vállalkozás az áremelés napján világos üzenetet kapott az árakon keresztül. Nem mindenki egyforma gyorsasággal és mértékben reagált; nem is tud mindenki rögtön alkalmazkodni, a reagálás sosem azonnali. Ám minden érintett csak a maga anyagi kárára negligálhatta a piac nyelvén megszólaló üzenetet: takarékoskodj az árammal, olajjal, gázzal, fával.

Itt sem az cél, hogy a közgazdászok számára oly fontos ármechanizmus dicsérete elhangozzék; azonban egy potenciálisan igen éles fegyver meglétét érdemes tudatosítani a nagy kérdéseken töprengők között.¹³

Ipari forradalom: most többet segíthet, mint árt, de...

A megelőző innovációs hullámok nyomán megnőtt a termelékenység (indikátorral: az egy termelőre vagy egy ledolgozott munkaóra jutó árutömeg), és emiatt emelkedett az anyagi jólét, a fogyasztás. Ilyen esetben ugyanakkor fokozódik a természet igénybevétele, a véges erőforrások felélése is. Ez a gondolatsor vezetett el a *Római Klub* említett jelentéséig, az azt követő vitákig. A műszaki haladás egyben bizonyos megoldásokat is kínál. Azonban a *technológiai optimizmus* gyakran bizonyult hamisnak, több okból is. Az új eszközök, eljárások segítenek egy fennálló szűk keresztmetszet feloldásában, ám a társadalom belefut a következő erőforráskorlátba, vagyis a tényleges haladás, különösen világméretben, egyáltalán nem olyan gyors, mint amilyen ragyogó technológiai eredmények születnek egy-egy területen. Továbbá mindig fellépnek mellékhatások. Az ember fizikai erejét helyettesítő eljárások melléktermékeként népbetegséggé válik a mozgáshiány, az elhízás. A helyváltoztató képességét növelő motorizáció is sokféle káros járulékos hatással jár.

Mégis, amikor a kétszeri olajárrobbanás mély társadalmi krízist idézett elő a nyugati világban (nem járványokból, hanem benzinhiány miatt állt le a közlekedés), az alapanyagok, nyersanyagok nagyon megrágultak, gazdaság szerkezeti fordulat áll be a fejlett világban az 1980-as években, amelyik valóban a nagy javulás ígéretét hordozta a miniatürizálás, anyagtudományi fejlesztések, a „lean” technológiai és szervezési eljárások révén. A természeti környezet állapota mégis hamarosan tovább romlott, a veszélyek szélesebb körben manifesztálódtak. Ekkor a rájuk reagálók száma gyorsan nőtt: ez a zöldmozgalmak felemelkedésének a kora.

Nem működött a műszaki haladás? Dehogyan nem, sőt túl jól is. A kisebb fogyasztású járművek miatt a drágább üzemanyag mellett sem volt gond a tankolás; a fejlett világ tehető fogyasztói mást és másként, de rengeteget fogyasztottak – eközben megterhelték a légkört, zaj- és fényszennyezést okoztak. Globális méretekben viszont még komolyabb a hatása an-

13 Bőséges személyes tapasztalataim szerint a zöldmozgalmak gazdasági szakértőinél gyakori első reflex a természetre káros termék, eljárás, gyakorlat hatásági betiltásának vagy fizikai korlátok szabásának követelése. A kívánt célt azonban sok esetben hatásosabban el lehet érni a decentralizált piacon áremeléssel, a káros externáliák internalizálásán keresztül. Egy konkrét eljárás betiltása gyakorta egy másik (esetleg ugyanannyira szennyező) eljárást hoz helyzetbe, a fizikai limiteket pedig gyakran megkerülik, kijátsszák.

nak az egyébként kívánatos fejleménynek, hogy az évezredforduló táján százmilliók léptek át középosztályi státuszba. Kína, majd fokozatosan India, Indonézia, Vietnám: a termelési költségeket leszorító műszaki haladás, valamint a költségkülönbségek hatékony kihasználása, a globális termelési láncokba való bekerülés révén egy sor ország tehetősebb rétegei számára elérhetővé vált az autó, lakás, nyaralás, háztartási gép, adekvát egészségügyi ellátás. Ehhez azonban a periférián és félperiférián erőteljes környezeti terhelés járult. Az ázsiaiak szájmászkviseletének eredete nem járványügyi, hanem légminőségi: az ipari társadalomba kerüléssel ezek az országok a természet megterhelésében is lemasolták a Nyugat korábbi évtizedeit. Leegyszerűsítve: a túl sokat fogyasztó amerikaiak százmilliói és az egymilliárd középosztálybeli ázsiai fogyasztó a 2010-es években már együttesen terhelte a környezetet.

Segíthet ezen a digitalizáció? Máshogyan viszonyul a negyedik ipari forradalom a környezethez?

A korábbi innovációs hullámok óvatosságra intik az embert. Az ipar 4.0 vonulatához tartozó fejlesztések egy része ahhoz hasonló hatással jár, mint a tranzisztor, robot, miniatürizálás a korábbiakban: kevesebb energia, nyersanyag kell a termékekhez. Az okos technológia révén az igényekhez jobban szabható, így jóval hatékonyabb és erőforrás-takarékosabb termékekhez és szolgáltatásokhoz jutunk, nem drágábban, mint a korábbi verziók esetén. Valójában – a teljesítményt tekintve – olcsóbb lesz a termék, szolgáltatás. A fizikai ráfordítások csökkenése azonban bizonyos externális hatásokat is mérsékel. A GPS-alapú szállításnak, az intelligens raktározásnak, a minőségellenőrzés költséghatékony kiterjesztésének, az „okos” lakásnak és településnek következtében a korábbinál sokkal kevesebb árumozgatás, rövidebb szállítási út, kevesebb selejt, optimalizált fűtés-hűtés lesz. Ez mind roppant ígéretes fejlődési irány – ha egyéb társadalmi fejlemények nem rontják le a digitalizációtól várható életminőség-javulást.

Ám visszajutunk oda, hogy az olcsóbb áru több vételi ügyletet tesz lehetővé, ami nem örömhír a környezeti ügy szempontjából: mivel a korábbinál szélesebb fogyasztói körhöz juthat el a termék, a piac igen gyorsan tágul. A fapados légitársaságok példáját idézhetjük: ami valamikor luxus volt (nemzetközi repülőút), a fajlagos áresés miatt napi cikké vált. Ezzel a tömegturizmus mindenféle externális hatásai is megsokszorozódtak.

Globalizáció és annak visszafordulása

A 2020-as koronavírus-járvány drámai erővel mutatott rá az emberek, áruk nemzetközi mozgásával járó kockázatokra. A „modern selyemúton” termékek tömege haladt át, az olcsóbbá vált piacok vonzották a megrendelőket, a bérköltségkülönbség külföldi közvetlen beruházókat csábított távoli térségekből. A nemzetközi árszintnél olcsóbb desztinációkat felkapják a költségre érzékeny turisták, lásd a gyenge valutájú Magyarországot előntő tömegturizmust a 2020-at megelőző időszakban.

Itt kapcsolódik össze a technológiai haladás említett két arca a világ nyitottságának hasonló kettősségével: a termelési tényezők és a javak felgyorsult áramlása újabb externáliákat generált. A környezeti terhelés egyáltalán nem mérséklődik, ha a jobb technológiának köszönhetően ugyan javulnak a fajlagosok, de éppen a költségcsökkenés miatt megnő a kereslet volumene, nagyobb lesz az ügyletek számossága.

A globalizáció bonyolult függőségeket hozott létre térségek és országok között. A függések hatásiránya egyáltalán nem magától értetődő, noha igen leegyszerűsítő kép él a laikusok fejében arról, hogy a fejlett országok miként tartják markukban a kevésbé fejletteket. A piaci csere, amint arról volt szó, kölcsönös együttműködést és kétoldalú függést egyszerre tartalmaz, és léte kihat harmadik felekre is. A koronavírusügy még sehol sem volt, amikor arról cikkeztek az Egyesült Államokban a kínai-amerikai kereskedelmi villongások kapcsán, hogy az amerikai antibiotikumok 97 százaléka Kínából származik, ami extrém érték; ám az átlag is meglepő: az összes amerikai gyógyszerhatóanyag 80 százaléka jött Ázsiából, főleg Kínából (Huang 2019).¹⁴ Üzleti és nemzetbiztonsági okok egyaránt szólnak amellett, hogy az erős amerikai függés lazuljon, a beszerzés diverzifikálódjon, a termelés legalább részben visszatérjen az országba (Farrel és Newman 2020).

A globalizáció mai viszonyait nem csak üzleti, gazdasági oldalról éri kritika. A politikai, ideológiai spektrum mindkét felén (részben más és más okok miatt) erős lett a világméretű nyitottság kritikája. Igaz, leginkább a következményekre irányul a kritika, de lehet-e mind a közbeszédben, mind a döntéshozatalban disztíngválni az elvek és a problematikus megvalósulás között? Az egyik irány a *szuverenitás visszavétele* programjába helyezi be globalizációkritikáját; elégséges Trump vagy a Brexit említése itt. De a *progresszív*, szociáldemokrata állásponttól hasonlóan el lehet jutni a túlzott nyitottság elvetéséig.¹⁵

Ám mi lehet közös Trumpban és Habermasban a nemzeti határokon átnyúló anyagi, szellemi és emberi áramlásokat, valamint ezek következményeit tekintve? Nyilván roppant kevés, de mindkettő reagál az új helyzetre. Hogy pontosan mi az új helyzet, sőt már önmagában az ügy megnevezése szórja a véleményeket, gyakori közös elem viszont annak felismerése, hogy az áru- és pénzpiaci nyitottság, valamint a nemzetközi tőke- és technológiaáramlás nyomán néhány rövid évtized alatt átalakultak a *globális jövedelmi viszonyok*. Mint említettük, a fejlődőnek nevezett világon belül jelentős országcsoportban („feltörekvő piacok”) százmillióknak adatott meg a középosztálybeli fogyasztási szint. Bár az adott társadalmakon belül megugorhattak a jövedelmi különbségek, nemzetközi összehasonításban nagyot zárult a jövedelmi olló.¹⁶

Ez kedvező fejleménynek minősíthető; a globalizáció hirdetői hangoztatják is. Másfelől nézve azonban a nemzetek közötti jövedelmi közeledés a fejlett társadalmak relatív visszacsúszásaként is felfogható. Különösen érzékeny az ügy, ha a fejlett világban a gazdasági növekedés olyannyira lelassul, hogy mind a trendekhez, mind a várakozásokhoz képest stagnálásnak látszik – és eközben megnőnek az országban belüli jövedelmi egyenlőtlenségek.

14 Az is igaz, hogy Kína igen komoly mértékben függ amerikai importőröktől késztermékekben, például a rákbetegségeket illetően.

15 Ehhez tág érvanyagot ad egy friss gyűjteményes kötet, olyan szerzőkkel, mint Colin Crouch, Jürgen Habermas, Dani Rodrik: *Social Europe* (2020).

16 Az említett országoknak a legutóbbi időig felmutatott gyors gazdasági növekedése külön elemzés tárgya lehetne, de elég ideidézni Hayek jogos kommentárját: egy országban általában annál jobb a növekedés lehetőségei, minél több a kihasználatlan lehetőség. „Bármilyen különösnek tűnik is első pillantásra, a magas növekedési ütem többnyire annak a jele, hogy a múltban elhanyagolták a lehetőségek kihasználását. Ezért a magas növekedési ráta olykor inkább a rossz múltbéli, semmint a jó jelenlegi gazdaságpolitika jele. Ezért értelmetlen a már magasan fejlett országoktól olyan magas növekedési ütemet elvárni, mint amekkorát átmenetileg azok az országok érhetnek el, amelyekben az erőforrások hatékony kihasználását a múltban sokáig jogi és intézményi korlátok akadályozták” (Hayek 1995: 311).

Egyszerű aritmetika: lényegében változatlan átlag esetén a gazdagok szűk körének gyors további gazdagodása csak úgy következhet be, hogy a kevésbé tehetősek még szegényebbek lesznek, vagy a szegények többen lesznek (a jövedelmi *medián* jóval a *számtani* átlag alatti). Nem egyszerű viszont mindennek a társadalmi hatása: a sikeresen fejlődő világban a gyors gazdagodás (főleg, ha a meggazdagodásból széles rétegek kimaradnak) destabilizálhatja az országot, a fejletteknél pedig először az ország modern történetében az újabb nemzedék jövedelme nem fogja meghaladni az előzőét.

A globális viszonyok változására sokféle válasz adható

Az 1980-as évektől nekilendülő globalizációs folyamat, mint minden lényegi változás, átrendezte a nemzetközi nyitottság előnyeiből és a folyamatok negatív következményeiből részesülők megoszlását. A nyertesekre és vesztesekre való felosztás mindig önkényes, a lehetséges metrikák nagy száma, a változások időbeli lefutásának sokfélesége miatt.¹⁷ Az általános kép felvázolása roppant szubjektív vállalkozás; itt tárgyalt ügyeink kommentálása előtt mégis hasznos rátekinteni a globális folyamatok nagy szereplőire, még ha elnagyoltan is.

A 2016-os amerikai elnökválasztásban a Trump megválasztását eldöntő államok, térségek, bizonyos jól körvonalazható társadalmi rétegek léte jelzi, hogy egy magországnak is van belső perifériája, ahol a lakosok komoly hányada a globális rend vesztesének érzi magát. *Elitellenesnek* is nevezik ezt a réteget, noha az érzéseinek hangot adó politikusok maguk is a leggazdagabb körökből kerülnek ki, a leírás nem pontos. E szavazói körben a környezeti ügyekkel szemben gyakori az apátia, sőt ellenérzés. Azt részben indokolja a társadalmilag konzervatív beállítottság, a politikai korrektséggel szembeni növekvő ingerültség, a progresszív irányzatok morális nyomása elleni lázadás (Inglehart és Norris 2016).

Bizonyosan mindezen tényezők számítottak, ám anyagi alapjuk is van az érzéseknek és indulatoknak. Az említett globalizációs folyamat és az új ipari forradalom együttesen értékeli le munkájukat (ha még van), tudásukat, társadalmi státusukat. Politikai súlyuk azonban, amint a választási eredmények jelzik, igen jelentős lehet.¹⁸ A koronavírus-válság kapcsán készült első felmérések szintén arra mutatnak rá, hogy az amerikai társadalom felső jövedelmi negyedében- ötödében már a krízis előtt jóval gyakoribb volt az otthonról dolgozás lehetősége és tényleges tapasztalata, míg az alsó középosztály sem információtechnikával, sem távmunkagyakorlattal nem rendelkezett hasonló mértékben, így aránytalanul többet veszített a járvány terjedését lefékezni szándékozó mozgáskorlátozási intézkedéseken és a vállalatok online üzemmódra való átállásán (Berube és Bateman 2020).

¹⁷ Csak példaként: ha tekintjük a volt tervgazdaságok, köztük hazánk esetét, konszenzushoz talán csak abban lehet eljutni, hogy az addigi társadalmi-politikai szisztéma és benne a gazdasági rendszer elérte teljesítőképessége határait, így a rendszerváltozás elkerülhetetlen és mint ilyen szükséges volt. Vajon Magyarország mint olyan, benne a különféle generációk, társadalmi rétegek, térségek és az egyes egyének nyertek-e, és ha igen, milyen mértékben, vagy abszolút, illetve relatív értelemben veszítettek-e az 1990-es évek globális viszonyaiba való gyors belépéssel? Megannyi megválaszolhatatlan kérdés, mivel nincs olyan elfogadott, objektívnek tekintett mérce, amely egy adott időpontra egyetlen számba vagy nem túl nagy elemű vektorba tömörítené a változásoknak betudható következmény mérhető értékeit.

¹⁸ Az már más vonatkozása az ügynek, hogy érdekérvényesítő képességük is megvan-e, vagy a nevükben kormányzók egészen más politikát folytatnak, mint amely a nekik demokratikus felhatalmazást nyújtóknak azonnali, különösen pedig hosszabb távú érdekeit szolgálná.

Ennek a jelentős lélekszámú rétegnek a révén került hatalomba Trump, aki folytatta és felerősítette a nemzetközi intézményi rend iránt már egy ideje bizalmatlan amerikai politikát; ebbe tartozik bele a párizsi klímaegyezmény elvetése, a nemzetközi kereskedelem szabályozott kereteinek a gyengítése (például a WTO esetében), a gazdasági nacionalizmus leplezetlen formáihoz való visszatérés is. A WHO amerikai kritikája a koronavírus-válság idején különösen disszonáns volt, noha meglepetést már nem keltett.

Az amerikai fordulat a kétezres évek elejétől, és főleg 2016 után azért figyelemre méltó, mivel az ország sokáig élen járt a műszaki haladásban, sőt ma is számos ágazatban a csúcshintet képviseli. Ám idővel az érett nemzetek közé lépve „lett múltja”, kezdett érezhetően hatni itt is az útfüggőség, van már egy ideje rozsdaovezete. Az érett gazdaság egyik jellemzője éppen az, hogy nehezen válik meg a múltjától, gond elvégezni a schumpeteri értelemben vett teremtő pusztítást. Például Németországnak súlyos feladatot jelentett az 1970-es években, hogy megszabaduljon a Ruhr-vidéki kohóktól, vasművektől. Amerikára is vár egy ideje hasonló teendő; ám itt nyer különös jelentőséget a tény, hogy 2016-ban pontosan a rozsdaovezetben, Michiganben, Ohióban szavaztak nagy számban a leendő elnökre, ott állt át ömellé számos idősebb demokrata szavazó.

A fejlődő világban és a volt tervgazdaságokban mind a globalizáció, mind a technikai forradalom folyamatai másként hatnak és másként látszanak. A nagy piaci nyitás az 1980-as évektől a 2020-as évig terjedő négy évtizedben (országoként eléggé különbözik az idesorolható időszak) minőségi változást hozott. Általános – de a társadalmon belül igen egyenetlenül megoszló – anyagi gyarapodáson ment át a legtöbb ország. Ez hazánkra is igaz, egy sor megszorítással.

Ám most a globalizáció nyertesei számára is hirtelen lezárul egy szakasz, 2020 sokféle okból választóvonal. Bizonytalan, hogy a fejlett triász (Egyesült Államok, Nyugat-Európa, Japán) mellé felnövő, erős pozíciókra törő országokkal mi lesz a továbbiakban. Vajon az új kereskedelmi rendben (rendtelenségben) és a folyamatosan kibontakozó technológiai forradalomban Kína, India, Oroszország, valamint a G20-csoport korábban sokat emlegetett többi sikervárományos országa képes-e továbblépni a fejlődésben? A koronavírus utáni még digitalizáltabb világban képesek lesznek-e érvényesíteni országmérüket és korábbi relatív fejletlenségükből adódó dinamikájukat?

Oroszország óriási kérdőjel, a fejlett ország rangjához szükséges gazdasági diverzifikáltság nem jött létre, a bányajavaktól való függése fennmaradt. Az orosz állam bajt okozó képessége jelentősebb, mint a gazdasági kapacitása. Katonai képessége is jóval meghaladja világpolitikai szintű „puha hatalmát” – és ezzel tartósul a politikai vezetésnek a katonai megoldások iránti vonzódása.

Kína a vírusválság első heteiben nagy gazdasági befékeződést szenvedett el, majd az epidémia más országokra towaterjedését követően helyzeti üzleti előnyhöz jutott. Ám a vámemelésekben, kiviteli és behozatali korlátozásokban megnyilvánuló deglobalizációs folyamatok nem kedveznek a kínai gazdaságnak. Ráadásul a kínai részegységektől, komponensektől, termékektől való aránytalan függés következményeit 2020 tavaszán elszenvedő iparágak világszerte nagy erővel diverzifikálják tevékenységüket, átszabva addigi értékláncaikat.

Magyarország felől az európai viszonyok a lényegesek. Nehéz azonban úgy általában minősíteni a kontinenst, tekintettel az igen nagymértékű belső különbségekre. Az európai sokszínűség a közös fellépés szempontjából komoly hátrány. Másfelől a diverzitás érték, a társadalmi kísérletezést segítheti. Ez az állítás ellentétes sok közgazdasági irányzattal, amelyek azt

mondják, hogy a töredezettség miatt versenyképtelen a kontinens. A meglévő technológiák alkalmazása terén ez igaz, viszont éppen az eltérő társadalmi és technológiai viszonyok egymás mellett élése könnyítheti meg az újdonságokkal való kísérletezést. Az újdonságok utána átterjedhetnek az érintkező kultúrákra. Az epidémiára adott különféle egészségügy-politikai válaszok vagy az energiapolitikai mixtúrák eltérő képletei az első szakaszban talán rendezetlenek tűnnek, de a gyors mintaátvétel lehetősége serkentheti a fejlődést, a történelmi úttól való elfordulást.

A nemzeti érdek nevében fellépő politikai erők azonban a közös fellépés esélyeit rontják, és ezzel fékezik, sőt visszavethetik azt a haladást, amelyet az eddig a nemzeti és nemzetközi kormányzati politikák harmonizálásával elértek. A befékezés azért különösen fájdalmas, mert az új technológiák hozzáférhetősége révén mind a klímaügyben, mind a járványok és egyéb természeti eredetű sokkok dögében elvileg komoly haladásra is nyílna mód. Azok az erők, amelyek – hatalmi megfontolásokból – a nemzeti (tagállami) keretet erősítik, megnehezítik országuknak a nemzetközi környezetben már hozzáférhető új „best practice” átvételét. Következésképpen erős marad az útfonalfüggés, vagy másképpen szólva, bezárják magukat bajokkal és mulasztásokkal terhelt örökölt kereteikbe.

Ezért igen nagy a tétje annak, hogy a centralizációs és elzárkózási reflexet előidéző járványválságból milyen gyorsan és milyen társadalmi tudással képes kilépni az ország. Erről nincs kellő ismeretünk, és a hirtelen fordulatokkal teli időszakban scenáriókat is nehéz alkotni. Az eredendően nem gazdasági jellegű mostani járványsokkra a maga módján reagált a gazdaság. A politikai irányzatok szintén a maguk értékei, érdekei és intézményei szerint adtak válaszokat, meglehetősen eltérőeket. A közgondolkodásban is hatalmas változások álltak be. Most dőlhet el, hogy a technológiai lehetőségeket a mai kor egzisztenciális kérdéseinek megoldására használják fel a társadalmak, vagy új hatalomgyakorlási rendszer fejlődik ki.

Ez a publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.2-16-2017-00017 azonosítójú „Fenntartható, intelligens és befogadó regionális és városi modellek” című projekt keretében jött létre

Hivatkozott irodalom

- Antall József (1994 [1990]): A nemzeti megújulás útján. In uó *Modell és valóság. II.* Budapest: Athenaeum, 42–71.
- Berube, Alan és Nicole Bateman (2020): Who Are the Workers Already Impacted by the COVID-19 Recession? *Brookings* (2020. április 3.). Interneten: <https://www.brookings.edu/research/who-are-the-workers-already-impacted-by-the-covid-19-recession>.
- Bod Péter Ákos (2020): Katasztrófák nyomán változik az üzleti gyakorlat. *Novekedes.hu* (március 10.). Interneten: <https://novekedes.hu/mag/katasztrofak-nyoman-valtozik-az-uzleti-gyakorlat-bod-peter-akos-irasa>.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátjai a modernitásban. *Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. Replika* (114): 7–39. DOI:<https://doi.org/10.32564/114.1>
- Dervis, Kemal és Sebastián Strauss (2020): What COVID-19 Means for International Cooperation. *Project Syndicate* (március 6.). Interneten: <https://www.project-syndicate.org/commentary/global-cooperation-can-prevent-next-pandemic-by-kemal-dervis-and-sebastian-strauss-2020-03>.
- Farrel, Henry és Abraham Newman (2020): Will the Coronavirus End Globalization as We Know It? *Foreign Affairs* (március 16.). Interneten: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-16/will-coronavirus-end-globalization-we-know-it>.

- GVH (Gazdasági Versenyhivatal) (2018): *2018-as komplex versenykultúra felmérés*. Budapest: GVH. Interneten: https://www.gvh.hu/pfile/file?path=/gvh/versenykultura_fejlesztés/versenykultura_felmeresek/komplex_felmeresek/Tanulmány_lakossági_2018_08_14&inline=true.
- Haldane, Andrew és Richard Davies (2011): *The Short Long*. (Előadás írásos változata.) Interneten: <https://www.bis.org/review/r110511e.pdf>.
- Hayek, Friedrich A. von (1995): *Piac és szabadság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Huang, Yanzhong (2019): US Dependence on Pharmaceutical Products from China. *Council on Foreign Relations* (augusztus 14.). Interneten: <https://www.cfr.org/blog/us-dependence-pharmaceutical-products-china>.
- Inglehart, Ronald F. és Norris Pippa (2016): Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *Research Working Paper Series RWP 16.026*. Harvard Kennedy School Faculty.
- Luhmann, Niklas (2010): *A modernség megfigyelései*. Budapest: AKTI – Gondolat.
- MDF (1989): A Magyar Demokrata Forum programja, 1989. október. Budapest: MDF.
- Mike Károly (2018): Az ökológia mint erkölcsi giccs és mint prudens kormányzás. In *A piac és az állam az ember szolgálatában (?)*. Katona Klára (szerk.). Budapest: Pázmány Press, 127–138. Interneten: http://jak.ppke.hu/uploads/collection/478/file/Heller_konyvek_4_2017_vegl_honlapra.pdf.
- Róbert Nóra (2020): Elindult a végső visszszámolás? Generációk válasza a klímaváltozásra. *Confessio* 44(1): 15–19.
- Schumpeter, Joseph A. (1950 [1942]): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper Torchbooks.
- Social Europe (2020): *The Crisis of Globalisation*. Interneten: <https://www.socialeurope.eu/book/the-crisis-of-globalisation>.
- Smith, Adam (1992 [1776]): *A nemzetek gazdagsága*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szánthó Miklós és Kéri Veronika (2020): Gondolok a „zöldkérdés” keresztény-konzervatív megközelítéséről. *Confessio* 44(1): 5–14.

Bod Péter Ákos

Közgazdász, egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságpolitika Tanszék (Budapest); az MTA doktora; volt ipari és kereskedelmi miniszter; az MNB korábbi elnöke

2020 szeptemberében megjelenik az **Információs Társadalom** következő két száma, a 2020/1 és a 2020/2. A folyóirat az előző év vége óta kétnyelvű, a páratlan számú számok magyar nyelvűek, a párosak angolul jelennek meg.

A 2020/1 szám előzetes tartalomjegyzéke

Barnucz Nóra, Fónai Mihály

Az IKT-eszközök használata az idegennyelv oktatásban hátrányos helyzetű tanulók iskoláiban

Békési Zsolt, Kovács Klára

Az e-sportolók csoportjellemzőinek feltárása

Egres Dorottya

Virtuális vitatér - A Paks 2 polilógus hyperlink hálózatának elemzése

Héder Mihály

A mesterséges intelligencia néhány filozófia kérdéséről

Mihalik Judit

„Újra megtanultam önmagamban lenni”, avagy négy teljes hét Facebook nélkül

Szabó Bálint

A szemmozgáskövetés története és felhasználási lehetőségeinek bemutatása az e-kereskedelemben

A 2020/2 szám előzetes tartalomjegyzéke

Philosophy of Technology Section

Hesam Hosseinpour

Disobedience: Threat or Promise?

Eszter Nádasi

Surgeons, surgeries and operating rooms in medical drama series

Jesse de Pagter

Trust and the potential of technological artifacts: Robots as objects of speculation

Daniel Paksi

The Problem of the Concept of the Living Machine according to Samuel Alexander's Emergentism

Eugenia Stamboliev

On Care Robots and the Ethics of Tracking

Engineering Education Section

Anikó Kálmán and Linda Citterio

Complexity as new normality: What is going on? The response of Engineering Education

Greet Langie and Sofie Craps

Professional competencies in engineering education: the PREFERed-way

Johanna Gonçalves Martin, Florence Graezer Bideau, Eric Hoesli, Marc Laperrouza & Roland Tormey

Developing interdisciplinary skills in engineers through short-term field experiences

Veli-Pekka Pyrhönen, Sonja Niiranen, Eila Pajarre

Newly graduate engineers' development of expertise and personal competencies

Brad Tabas, Klara Kövesi

Sustainable Development and Diversifying Competencies Curricula

Gareth Thomson

Which aspects of engineering degrees do graduates most value in their working lives?

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM ANGOL NYELVŰ CIKKEKET VÁR **“IMPACT OF COVID-19 IN DIGITAL LIBRARIES AND E-BOOKS”** TÉMÁBAN A 2021/4-ES SZÁMBA.

A különszám vendégszerkesztői: Seifedine Kadry (Beirut Arab University), Yu-Dong Zhang, (University of Leicester), Shuai Li (The Hong Kong Polytechnic University), akik az Információs Társadalom állandó szerkesztőbizottságával együtt szerkesztik majd a számot.

A FELHÍVÁS SZEPTEMBER ELEJÉN JELENIK MEG A [HTTPS://INFSTARS.INFO.NIA.HU](https://infstars.infonia.hu) OLDALON.